

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان:

بررسی فقهی و حقوقی ارتزاق از بیت المال با تأکید بر مسائل مستحدثه

استاد راهنما:

آیة الله دکتر علی محمد یزدی

استاد مشاور:

دکتر محسن ملک افضلی

نگارنده:

غلامحسین اسفندیاری

تابستان ۱۳۹۲

تقدیم به:

کلینی ها و خمینی ها (کثر... امثالهم)
(باشد که مورد رضایت ولی... الاعظم (عجل... تعالی فرجه الشریف)، موجب مغفرت
مرحوم والد و سبب مسرت خانواده به خصوص والدهی عزیزم گردد)

تشکر و قدردانی:

" مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ "

حمد و سپاس به رازق منان، به جهت توفیق تأمل در ارتزاق بندگان و سپس لازم است کرنش مقابل معلّمان. بر خود لازم می دانم از تمامی اساتید بزرگوار، به ویژه حضرات مکرم گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه قم که در دو دوره کارشناسی و کارشناسی ارشد، علم و معرفت و اخلاق را نزدشان تلمذ نمودم، تقدیر و تشکر نمایم.

از حضور انور استاد معظم، حضرت آیه الله دکتر علی محمد یزدی که ضمن عنایات پدرانه، راهنمایی اینجانب در انجام تحقیق، پژوهش و نگارش این پایان نامه را تقبل نموده اند، نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم.

از محضر استاد عزیز، جناب آقای دکتر محسن ملک افضلی که به عنوان مشاور رساله، بنده را مورد تفضّل و تلمّظ قرار داده اند، کمال ارادت و قدردانی را دارم.

چکیده:

ارتزاق یکی از مصارف بیت المال است و در لغت به معنای درخواست و دریافت روزی و در اصطلاح «عقدی جایز است که طبق آن، فرد مستحق - خواه از کارگزاران حکومت باشد یا خیر- برحسب آنچه که حاکم شرع تشخیص می دهد، از بیت المال روزی دریافت می کند». ارتزاق غالباً مربوط به مصالح و مناصبی است که قوام و پایداری نظام اسلامی بدان وابسته است و از این رو حائز اهمیت بوده و کاربرد فراوانی دارد و لذا هدف از این تحقیق تبیین ابعاد مختلف ارتزاق جهت استفاده‌ی کاربردی کارگزاران می باشد و در این راستا از کتب فقهی و برخی مواد قانونی استفاده و به مسائل مستحدثه و مصادیق امروزی ارتزاق اشاره شده است.

با وجود اینکه برخی قائل به حرمت ارتزاقند؛ لیکن مشهور معتقد به جواز آن هستند. ضمناً ارتزاق در مواردی مکروه و در مواردی مستحب می باشد. مستحقین رزق، در صورت نیازمندی می توانند از بیت المال روزی دریافت نمایند؛ لیکن در اینکه اگر فرد، غنی باشد، باز هم می تواند روزی دریافت کند یا خیر، در بین فقها اختلاف نظر بوده و لذا سه قول همراه با ادله بیان شده است؛ علاوه بر این، شرطیت عدم وجود فرد داوطلب و عدم لزوم عدالت در حاکم روزی دهنده، از دیگر مسائل مطرح شده در رابطه با شرایط ارتزاق می باشد. در ادامه چند مسئله از جمله وضعیت ارتزاق در شرایط نوین سازمانی و آثار وضعی ارتزاق مورد بحث قرار گرفته است.

ارتزاق منحصر در موارد خاصی نبوده و کمیت و کیفیت آن منوط به نظر حاکم شرع است؛ با این وجود در این تحقیق مستحقین روزی ذیل چهار عنوان قرار گرفته اند:

- کارگزاران امور حکومتی مثل قضات.
- کارگزاران امور دینی همچون امام جماعت.
- نیازمندان مانند خانواده های بی سرپرست.
- سایر امور مربوط به ارتزاق از قبیل کارهای فرهنگی، علمی، عمرانی و نظامی.

کلید واژه ها: ارتزاق، بیت المال، حاکم شرع، مصلحت، فقه و حقوق، مسائل مستحدثه.

«فهرست مطالب»

صفحه

عنوان

۱	مقدمه و پیشگفتار
۱	بیان مسئله تحقیق (موضوع مطالعاتی)
۱	اهمیت تحقیق (ضرورت مطالعاتی)
۲	اهداف تحقیق (غایت مطالعاتی)
۲	سؤالات تحقیق (پرسش های مطالعاتی)
۳	فرضیه های تحقیق
۳	سابقه و پیشینه ی تحقیق (تاریخچه مطالعاتی)
۵	روش تحقیق (شیوه مطالعاتی)
۵	محدوده و قلمرو تحقیق (گستره مطالعاتی)
۶	فصل اول: تعاریف و کلیات (ترسیم سیمای کلی ارتزاق از بیت المال)
۷	طرح بحث
۷	۱. تعریف رزق
۷	۱-۱. کاربرد لغوی رزق
۸	۱-۲. استعمال قرآنی رزق
۸	۲. تعریف ارتزاق
۹	۱-۲. معنای لغوی ارتزاق
۹	۲-۲. معنای اصطلاحی ارتزاق
۱۱	۲-۳. تفاوت معنای لغوی و اصطلاحی ارتزاق
۱۱	۳. تفاوت ارتزاق با عقد اجاره و سایر قیود
۱۱	۳-۱. تفاوت ارتزاق با عقد اجاره

- ۳-۲. تفاوت ارتزاق با سایر قیود ۱۳
- ۳-۲-۱. مفهوم إحسان ۱۳
- ۳-۲-۲. مفهوم إنعام ۱۴
- ۳-۲-۳. مفهوم إعطاء ۱۵
- ۳-۲-۴. مفهوم حظ و نصیب ۱۵
- ۳-۲-۵. مفهوم إنفاق ۱۶
۴. متولّی و منبع ارتزاق ۱۶
۵. تعریف بیت المال ۱۷
- ۵-۱. معنای لغوی بیت المال ۱۷
- ۵-۲. معنای اصطلاحی بیت المال ۱۷
۶. اقسام بیت المال ۱۸
- ۶-۱. بیت المال معین ۱۹
- ۶-۱-۱. خمس (جز سهم امام) ۱۹
- ۶-۱-۲. زکات یا صدقه واجب (جز سهم سبیل ا...) ۲۰
- ۶-۱-۳. صدقه‌ی تطوّعی و وقف خاص ۲۱
- ۶-۱-۴. کفّاره ای که به فقیر داده می شود ۲۲
- ۶-۱-۵. وجوه مظالم ۲۲
- ۶-۱-۶. غنائم جنگی ۲۳
- ۶-۱-۷. جزیه (جز مواردی که صرف مصالح اسلام شود) ۲۳
- ۶-۲. بیت المال نامعین ۲۴
- ۶-۲-۱. بیت المال مسلمین ۲۵
- الف) سهم سبیل ا... از زکات ۲۵
- ب) وقف عام ۲۶

۲۶ (ج) جزیه (در مواردی که صرف مصالح اسلام شود)
۲۷ (د) خراج و مقاسمه
۲۷ (ه) مالیات های حکومتی
۲۸ (و) دیه (در برخی موارد)
۲۸ (ز) کلیه چیزهایی که به عموم مسلمانان تعلق دارد
۲۸ ۲-۲-۶. بیت المال امام (ع)
۲۹ ۱-۲-۲-۶. سهم امام (ع) از خمس
۲۹ ۲-۲-۲-۶. أنفال
۳۴ ۷. قاعده حرمت اخذ اجرت بر واجبات
۳۵ ۸. جهات پرداخت رزق
۳۶ ۱-۸. مصلحت و اهمیت موضوعات ارتزاق
۳۶ ۲-۸. احتیاج و نیاز فرد
۳۶ ۳-۸. تشویق و ترغیب فرد برای انجام کار
۳۷ ۴-۸. تشکر، احسان و بزرگداشت فرد
۳۷ فصل دوم: حکم تکلیفی و شرایط ارتزاق از بیت المال
۳۸ بخش اول: حکم تکلیفی ارتزاق از بیت المال
۳۹ بند اول: حکم تکلیفی ارتزاق مصطلح (ارتزاق به معنای خاص)
۳۹ ۱. احتمال نخست: عدم جواز مطلق ارتزاق (حرمت ارتزاق)
۳۹ ۱-۱. مبنای احتمال نخست
۴۰ ۲-۱. ردّ دلیل احتمال نخست
۴۱ ۲. دیدگاه دوم: جواز ارتزاق
۴۱ ۱-۲. ادله‌ی جواز ارتزاق
۴۱ ۱-۱-۲. روایات

- ۴۴ ۲-۱-۲. اجماع
- ۴۴ ۳-۱-۲. سیره‌ی مسلمین
- ۴۵ ۴-۱-۲. قاعده‌ی «البیت المال معدّ لكل مصلحة من مصالح الإسلام»
- ۴۶ ۲-۲. اقوال و تفصیل جواز ارتزاق
- ۴۶ بند دوم: حسن عدم ارتزاق از بیت المال (کراهت ارتزاق)
- ۴۶ ۱. کراهت ارتزاق در صورت بی‌نیازی
- ۴۷ ۲. کراهت ارتزاق در صورت امکان کسب درآمد
- ۴۹ ۱-۲. بیان و رفع شبهه
- ۵۱ ۳. حسن عدم ارتزاق برخی مراکز و مراجع دولتی از بیت المال
- ۵۲ ۱-۳. بیان و رفع شبهه
- ۵۳ بند سوم: استحباب ارتزاق
- ۵۳ ۱. استحباب و رجحان تسریع در پرداخت رزق
- ۵۴ ۲. استحباب ارتزاق غیر علنی
- ۵۴ بخش دوم: شرایط ارتزاق از بیت المال
- ۵۴ بند اول: شرط یا عدم شرط حاجت (احتیاج) و نیاز در ارتزاق از بیت المال
- ۵۵ ۱. قول اول: عدم جواز مطلق
- ۵۶ ۱-۱. دلیل قول اول
- ۵۶ ۲-۱. رد دلیل قول اول
- ۵۶ ۲. قول دوم: جواز مطلق
- ۵۷ ۱-۲. ادله‌ی قول دوم
- ۵۸ ۲-۲. اشکال به قول دوم و جواب آن
- ۵۸ ۳. قول سوم: عدم جواز در عمل تعیین شده و جواز در عمل تعیین نشده
- ۵۹ ۱-۳. مناقشه در مورد قول سوم

بند دوم: شرط یا عدم شرط جواز ارتزاق از بیت المال در صورت عدم وجود فرد متطوع ..	۶۰
نکته: لزوم اعطاء رزق بعد از فحص و یأس	۶۱
بند سوم: شرط یا عدم شرط عدالت در حاکم روزی دهنده	۶۱
بند چهارم: کمیت و کیفیت ارتزاق از بیت المال	۶۲
۱. مقدار ارتزاق از بیت المال	۶۲
۱-۱. رعایت شائیت مرزوق در پرداخت رزق	۶۳
۲-۱. رعایت حد اعتدال و انصاف در پرداخت رزق	۶۴
۲. کیفیت و نحوه‌ی ارتزاق از بیت المال	۶۴
۱-۲. حفظ کرامت مرزوقین	۶۴
۲-۲. مدیریت ارتزاق	۶۵
تتمه‌ی فصل دوم: چند مسئله در رابطه با ارتزاق	۶۶
مسئله اول: ارتزاق در شرایط نوین سازمانی	۶۶
مسئله دوم: آثار وضعی ارتزاق	۶۷
مسئله سوم: ارتزاق نامشروع	۶۸
مسئله چهارم: عدم قطع دست مرزوق سارق	۷۰
فصل سوم: اصناف مرزوقین از بیت المال	۷۲
طرح بحث	۷۲
بخش اول: اصناف مرزوقین از بیت المال معین	۷۳
بخش دوم: اصناف مرزوقین از بیت المال نامعین	۷۵
بند اول: ارتزاق کارگزاران امور حکومتی	۷۶
۱. والی، امیر و حاکم شرع	۷۶
۲. مسئول بیت المال	۷۷
۳. قاضی	۷۷

۴. کاتب قاضی و بیت المال ۷۹
۵. مسمع قاضی ۷۹
۶. مترجم قاضی ۷۹
۷. اجرا کننده حدود و قصاص ۷۹
۸. قاسم ۸۰
۹. کتیل و وزان ۸۰
۱۰. صاحب دیوان ۸۰
۱۱. غزاه و مجاهدین و افراد دیگری که شأن چنین کاری را دارند ۸۰
- بند دوم: ارتزاق کارگزاران و فعالین امور دینی ۸۱
۱. مفتی احکام ۸۱
۲. معلّم قرآن، آداب و مسائل دینی ۸۱
۳. مبلغ امور دینی ۸۲
۴. امام جماعت (پیش نماز) ۸۳
۵. مؤذن و فردی که اقامه می گوید ۸۳
- ۵-۱. نحوه‌ی تقدیم در فرض تنازع مؤذّن‌ها ۸۴
۶. تجهیز کننده میت ۸۴
۷. آمر به معروف و ناهی از منکر ۸۵
۸. مؤدّی و متحمّل شهادت ۸۵
۹. ارتزاق قیّم و وصی ۸۵
۱۰. سایر افرادی که به مصالح دینی مسلمین قیام کرده اند ۸۶
- بند سوم: ارتزاق نیازمندان ۸۶
- بند چهارم: سایر امور ارتزاق ۸۸
۱. ارتزاق امور مذهبی و فرهنگی ۸۹

۲. اعزام افراد به حج و زیارت قبر پیامبر (ص) ۸۹
۳. ارتزاق میت از بیت المال ۹۰
۴. رفع نزاع شیعیان ۹۰
۵. ارتزاق امور علمی ۹۰
۶. ارتزاق امور عمرانی ۹۱
۷. ارتزاق سارق از بیت المال ۹۱
۸. ارتزاق محبوسین و مسجونین ۹۲
۹. حفاظت از زن زناکار ۹۳
۱۰. پرداخت دیه از بیت المال ۹۴
۱۱. ارتزاق امور نظامی و دفاعی ۹۴
۱۲. ارتزاق امور سیاسی و امنیتی ۹۵
۱۳. ارتزاق امور اجتماعی، پزشکی و درمانی ۹۵
- ۹۶..... «نتیجه‌گیری و پیشنهادات»
- ۹۸..... «فهرست جداول»
- ۹۹..... «فهرست تصاویر»
- ۱۰۰..... «فهرست اختصارات»
- ۱۰۱..... «فهرست منابع و مآخذ»

مقدمه و پیشگفتار

بیان مسئله تحقیق (موضوع مطالعاتی)

عنوان موضوع این پایان نامه «بررسی فقهی و حقوقی ارتزاق از بیت المال با تأکید بر مسائل مستحدثه» می باشد. مسأله‌ی مجهولی که در نهاد این عنوان وجود دارد و لازم است در طی تحقیق واضح و آشکار گردد، این است که کمیت و کیفیت ارتزاق از بیت المال از منظر فقه امامیه و حقوق معاصر به چه نحوی باید باشد و در زمان حال، چه مصادیقی را می توان به عنوان اصناف مرزوقین از بیت المال به حساب آورد. بیت المال از یک سو دارای منابع درآمدی و از سوی دیگر متضمّن برخی مصارف پرداختی است؛ لیکن آنچه که از عنوان پایان نامه انتظار می رود و مسأله اصلی تحقیق به حساب می آید، تبیین جایگاه عقد ارتزاق به عنوان یکی از مصارف خاصّ بیت المال می باشد. ارتزاق که در لغت به معنای طلب و اخذ رزق و روزی به صورت مطلق است؛ در فقه و در لسان فقها در خصوص روزی از بیت المال به کار رفته است.

از جمله مهم ترین موضوعات مرتبط با این عنوان، مستحقّین دریافت رزق می باشند. به عبارت دیگر در فقه مصارفی وجود دارد که بیت المال باید متضمّن پرداخت آن گردد. به عنوان مثال، دریافت اجرت برای انجام کار واجبی مثل قضاوت، در فقه حرام به حساب آمده است؛ لیکن بر حاکم اسلامی جایز است بر اساس تشخیص و مصلحتی که می دهد، از بیت المال هزینه ای را به عنوان ارتزاق از بیت المال به قاضی بپردازد. مواردی از این اصناف ارتزاق در برخی از ابواب کتب فقهی ذکر شده است، اما از آن جایی که بیت المال برای هر مصلحتی که به نفع اسلام و جامعه‌ی اسلامی است آماده و مهیا گشته، ارتزاق از آن محدود به موارد مشخصی نمی باشد.

بنابر این در این تحقیق ضمن پرداخت به ابعاد مختلف ارتزاق از جمله حکم تکلیفی و آثار وضعی آن، شرایط و ضوابط پرداخت رزق و ...؛ مسائل مستحدثه و اصناف جدیدی که امروزه در حوزه ارتزاق قابل بحث و تبادل نظر است، بیان گردیده اند که از آن جمله، برخی مباحث حقوقی مرتبط می باشد.

اهمیت تحقیق (ضرورت مطالعاتی)

از جمله مسائل مهم و مورد ابتلای جامعه‌ی اسلامی از صدر اسلام تا کنون مسئله بیت -

- المال و نحوه‌ی مصرف آن بوده است. در این میان مبحث ارتزاق که از جمله مصارف بیت المال به حساب می آید، بسیار حائز اهمیت است، چرا که موضوع ارتزاق غالباً مصالح و مناصبی است که انتظام، قوام و پایداری نظام اسلامی بدان وابسته است و عدم توجه به این موضوع منجر به افراط و تفریط در مهم ترین منبع مالی حکومت گشته و تزلزل جامعه و امور مربوط به مسلمین را به دنبال دارد و لذا لازم است ارتزاق با عنایت به مسائل مستحدثه، مورد کنکاش دقیق قرار گرفته تا مستحقین آن به درستی متنعم گشته و از مواردی که بی جهت از بیت المال تغذیه شده و موجب اتلاف آن می گردد، جلوگیری شود.

اهداف تحقیق (غایت مطالعاتی)

امروزه با توسعه روابط و مسائل و گستردگی منابع مالی دولت، اکثر افراد جامعه به نوعی از بیت المال بهره مند بوده و یا تحت تأثیر آن قرار دارند که این امر از جهات مختلف حائز اهمیت است. به عنوان مثال از آن جا که همه‌ی افراد جامعه در این منبع شریکند، تکلیف افراد را نسبت به انجام تکالیف شرعی و عقلی و عرفی کارشان بیشتر می کند و از طرف دیگر از آن جا که کنترل و مدیریت دقیق بیت المال با پیچیده تر شدن امور بسیار سخت است، جهت تحقق هرچه بیشتر عدالت، نظارت دقیق توسط حکومت در این عرصه محسوس است تا دست متجاوزین و سودجویان از بیت المال کوتاه بماند. بنابر این نفع غائی و علمی تحقیق، تسلط کارگزاران بر موضوع بحث و استفاده کاربردی آن در مناصب و مصالحی است که تحت نظر آنان است. به عبارت دیگر هدف از اجرای این پژوهش، مشخص شدن ابعاد و مصادیق امروزی ارتزاق برای مسئولین و قانونگزاران، جهت استفاده مناسب از بیت المال و جلوگیری از مصارف نابجای آن است.

سؤالات تحقیق (پرسش های مطالعاتی)

سؤالات اصلی پژوهش عبارتند از:

- ماهیت و تعریف ارتزاق از بیت المال چیست؟
- حکم تکلیفی و شرایط ارتزاق از بیت المال چیست؟
- اصناف مرزوقین از بیت المال کدامند؟

برخی از سوالات فرعی پژوهش عبارتند از:

- بیت المال چیست و چه اقسامی دارد؟ ارتزاق در ذیل کدام قسم از بیت المال قرار می-

-گیرد؟

- مبانی و ادله‌ی مشروعیت و عدم مشروعیت ارتزاق از بیت المال کدامند؟

- کمیت و کیفیت ارتزاق از بیت المال به چه نحوی باید باشد؟

- مباحث جدید و مسائل حقوقی مرتبط با ارتزاق کدامند؟

فرضیه های تحقیق

فرضیه های تحقیق، نظریاتی است که از قبل در رابطه با موضوع تحقیق وجود دارد و به عبارت دیگر پاسخ کوتاه احتمالی به برخی از سوالات پژوهش است که به برخی از آنان اشاره می شود:

- ارتزاق از بیت المال برای مستحقین آن خواه از کارگزاران حکومت باشند یا از غیر آنان جایز و تشخیص استحقاق با ولی امر است؛ لیکن گروهی این جواز را مشروط به عدم وجود فرد متطوع می دانند.

- ارتزاق از بیت المال محدود به موارد خاصی نیست، چرا که بیت المال جهت مصالح مسلمین مهیا شده است و لذا در زمان حاضر می توان مصادیق مختلفی برای آن برشمرد.

- کمیت و کیفیت ارتزاق از بیت المال منوط به نظر امام (ع) یا وکیل او در بیت المال است و در زمان عدم حضور امام (ع)، حاکم شرع و نماینده‌ی ایشان، این وظیفه را بر عهده می گیرد.

سابقه و پیشینه‌ی تحقیق (تاریخچه مطالعاتی)

پیشینه‌ی بیت المال:

بنابر شواهدی از جمله روایت امام صادق (ع) در مورد ارتزاق حضرت داود (ع) از بیت المال که در متن تحقیق بدان اشاره شده است، بیت المال اختصاص به اسلام نداشته و لذا قبل آن نیز وجود داشته است. در دین مبین اسلام اولین کسی که بیت المال را تأسیس نمود، پیامبر اکرم (ص) بود و ظاهراً نقطه آغاز آن، سال دوم هجرت هم زمان با تشکیل حکومت

مرکزی، به شمار می آید. منابعی همچون خمس، زکات، خراج، انفال، جزیه، فیه و ... در زمان ایشان تشریح و با فرود و نشیب و افراط و تفریط هائی در زمان خلفای سه گانه مواجه گشت و در زمان حضرت علی (ع) با ارائه الگوهای دقیق در زمینه‌ی مدیریت و حساسیت این جایگاه حقوقی، ادامه پیدا کرد؛ با این وجود در طول تاریخ به علل مختلف از جمله حکومت ظالمان بر مناصب گوناگون، اهداف متعالی آن به طور کامل حاصل نگردیده است. با وجود این که با تشکیل حکومت اسلامی توسط بینانگذار جمهوری اسلامی ایران، گام های مثبتی جهت اجرای احکام الهی در این زمینه برداشته شده؛ لیکن تحقق کامل آن موکول به تشکیل حکومت عدل جهانی توسط حضرت مهدی (عج) گشته است.

کتاب ها و پایان نامه های زیادی در رابطه با بیت المال نگاشته شده است. از جمله: کتاب بیت المال در اسلام نوشته محمد مهدی اشتهاردی، کتاب بیت المال در نهج البلاغه نوشته حسین نوری، پایان نامه پژوهشی پیرامون بیت المال در متون اسلامی نوشته صادق برهانی و ... که البته به علت کثرت، قاصر از ذکر آنان هستیم.

پیشینه ارتزاق:

یکی از موضوعات مرتبط با بیت المال که در واقع از جمله مصارف آن به حساب آمده و عنوان موضوع تحقیق حاضر است، مبحث «ارتزاق» است که به مناسبت در باب های مختلفی از فقه همچون صلوات، جهاد، تجارت، اجاره و قضا از آن سخن به میان رفته^۱ و اکثر فقهای متقدم و متأخر از جمله شیخ الطائفه در نهاییه و خلاف، شیخ اعظم در مکاسب، علامه در قواعد، محقق در شرایع، شهیدین در لمعتین، آشتیانی در القضاء و... به صورت مختصر در رابطه با این موضوع سخن رانده اند؛ با این وجود می توان گفت: در بررسی های انجام شده غیر از مقاله ای که تحت عنوان «الارتزاق» در موسوعه الفقه الاسلامی طبقاً لمذهب اهل بیت (ع)، جلد ۸، صص ۴۶۶-۴۵۸ به چاپ رسیده، مقاله، کتاب و پایان نامه ای را ملاحظه نکردیم که اختصاصاً به بررسی فقهی و حقوقی ارتزاق از بیت المال آن هم با تأکید بر مسائل مستحدثه، پرداخته باشد.

۱. نک: سید محمود هاشمی شاهرودی و دیگران، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت ع، چاپ اول، (قم: موسسه دائرة المعارف فقه اسلامی، ۱۴۲۶ ه ق)، ۱، ۳۴۳.

روش تحقیق (شیوه مطالعاتی)

با عنایت به مطالبی که در اهمیت و اهداف تحقیق ذکر شد، می توان گفت که نوع تحقیق صرفاً بنیادی، توسعه‌ای و توصیفی نبوده و لذا جنبه‌ی کاربردی دارد. در پژوهش پیش رو اگرچه از تحقیقات میدانی غافل نبوده ایم، لیکن غالب مطالب به صورت کتابخانه ای علی‌الخصوص به واسطه‌ی کتابخانه های تخصصی دیجیتال، جمع آوری و تدوین گشته است و مراجعه به کتابخانه ملی، کتابخانه آیه ... حائری و کتابخانه دانشگاه قم بخشی از روند کار بوده است. به عبارت دیگر، شیوه‌ی کار مبتنی بر مطالعه‌ی کتب، تحقیق، فیش برداری و گردآوری مطالب، تجزیه و تحلیل، مستند کردن، عنوان بندی، دسته بندی، تطبیق مسائل با مسائل روز و در نهایت تدوین می باشد. در ضمن همان طور که از عنوان پایان نامه مشخص است، روش و مبنای کار مبتنی بر مسئله پژوهی بوده است.

محدوده و قلمرو تحقیق (گستره مطالعاتی)

به رغم گستردگی ابعاد بیت المال، این رساله با رویکرد مصارف آن تهیه گشته است. اصولاً ارتزاق از بیت المال مبحثی فقهی بوده و در کتب حقوقی کم تر از آن یاد شده است. در این تحقیق، ضمن بررسی ارتزاق در فقه امامیه، مسائلی مستحدثه و حقوقی از جمله برخی اصول قانون اساسی و موادی از سایر قوانین کشوری مطرح شده است؛ از این رو می توان از آن به عنوان تحقیقی میان‌رشته ای و تطبیقی یاد نمود. لازم به ذکر است در این میان، حکومت اسلامی از جمله نظام جمهوری اسلامی ایران در محوریت بحث قرار گرفته است.

فصل اول: تعاریف و کلیات
(ترسیم سیمای کلی ارتزاق از بیت المال)

طرح بحث

شناخت ماهیت و مفهوم هر موضوع و انجام تحقیق علمی حول محور آن، در وهله نخست مستلزم ارائه تعریفی جامع و مانع از آن موضوع می باشد. آنچه ما را به این هدف می‌رساند، شناخت تعریف لغوی و اصطلاحی موضوع و ایجاد یک پل ارتباطی ما بین آن دو است و لذا جهت شناخت دقیق ارتزاق از بیت المال، لازم است واژگان مرتبط با این موضوع به طور دقیق تعریف گردد. در این فصل ضمن توجه به این مهم، مطالب مرتبط دیگری نیز مطرح شده تا بدین سان ضمن مشخص نمودن محدوده‌ی تحقیق و جلوگیری از ورود مطالب خارج از موضوع، سیمای کلی بحث ترسیم گردد.

۱. تعریف رزق

۱-۱. کاربرد لغوی رزق

واژه‌ی رزق در لغت با توجه به تعدّد تلفّظ، در دو معنای نزدیک به هم به کار رفته است:

الف) رَزَقٌ - بالفتح - : رَزَقٌ مصدر بوده و اهل لغت در بیان این معنا گفته اند: «الرَزَقُ: العطاء»^۱ یعنی رَزَقٌ به معنی عطاء و بخشش است.

ب) رِزْقٌ - بالكسر - : در بیان این معنا، اهل لغت از عباراتی همچون «الرِّزْقُ ما ينتفع به، و الجمع: الأرزاق»^۲ استفاده نموده اند؛ بر این اساس هر چیزی که موجودات از جمله انسان ها به وسیله آن منتفع و بهره مند شوند را رزق گویند که جمع آن ارزاق است. به عبارت دیگر

۱. الصحاح - تاج اللغة و صحاح العربیة؛ لسان العرب، در هر دو ذیل «رزق».

۲. همان.

«رزق در لغت به معنی روزی، وسیله معیشت، درآمد، حقوق، دستمزد و... به کار رفته است»^۱ و لذا گفته شده است: **أَعْطَى السَّلْطَانُ رِزْقَ الْجَنْدِ**: پادشاه روزی و جیره سربازان را عطاء کرد. راغب اصفهانی در مفردات بیان می دارد: «گاهی به عطاء و بخشش پیوسته - خواه دنیوی باشد یا اخروی - رزق گفته می شود؛ گاهی به نصیب و بهره، رزق گفته می شود و گاهی به آنچه که موجودات با آن تغذیه و اطعام می گردند، رزق گفته می شود»^۲.

۱-۲. استعمال قرآنی رزق

ریشه‌ی رزق در ۱۰۹ آیه از ۴۴ سوره‌ی قرآن کریم، ۱۲۳ مرتبه ذکر شده است. این ریشه در قرآن کریم در سه محور زیر به کار رفته است:^۳

(الف) در مورد مادیات: مثل عبارت «كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا»^۴ یعنی: از نعمتهای حلال و پاکیزه‌ای که خداوند به شما روزی داده است، بخورید.^۵

(ب) در مورد معنویات: مثل عبارت «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرَزَّقُونَ»^۶ یعنی: هرگز گمان مبرکسانی که در راه خدا کشته شدند، مردگانند! بلکه آنان زنده‌اند، و نزد پروردگارشان روزی داده می‌شوند.^۷

(ج) اعم از مادیات و معنویات: مثل عبارت «إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ»^۸ یعنی: تنها خداوند روزی دهنده است.

۲. تعریف ارتزاق

واژه‌ی ارتزاق که از ریشه رزق گرفته شده است، دارای دو معنای عام و خاص می باشد.

۱. آذرتاش آذرنوش، فرهنگ معاصر عربی - فارسی، چاپ سیزدهم، (تهران: نشر نی، ۱۳۹۰ ه ش)، ۲۳۳، ذیل «رزق».
۲. مفردات الفاظ القرآن، ذیل «رزق».
۳. نک: حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، چاپ اول، (تهران، مرکز الکتب للترجمة و النشر، ۱۴۰۲ ه ق)، ۴، ۱۱۶.
۴. مائده: ۸۸.
۵. ناصر مکارم شیرازی، ترجمه قرآن، چاپ دوم، (قم: دار القرآن الکریم، ۱۳۷۳ ه ش).
۶. آل عمران: ۱۶۹.
۷. مکارم شیرازی، ترجمه قرآن.
۸. ذاریات: ۵۸.